

Полковник Горленко.....	319
Жіноче серце	339
На певному ґрунті.....	350
Фундуш Галшки Гулевичівни	362
Мати	372
Зникли без сліду	396
Сватання, реван і комак.....	415
Дві втечі.....	444
В аджем-оглани	456
Щоб не гинули марно човни	468
За наказом беглер-бея.....	482
Два полюси.....	497
Іскри в порох	516
На Каффу!!!.....	532

МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА МІПОМ: таємниці роману Зінаїди Пулуб «Людолови»

Історичний роман належить до тих жанрів, що вже понад двісті років викликають жваве зацікавлення в читача. Якщо до XIX століття історична проза була представлена літописами, хроніками, трактатами чи «записками», то епоха романтизму приносить у світову літературу історичний роман, витоки якого зазвичай пов'язують з іменем Вальтера Скотта. Шотландський письменник у своїх творах запропонував органічний синтез факту й вимислу, відтворював історичний колорит епохи, проте без надмірної уваги до деталей, апелював до історичної правди, але при цьому головними героями були вигадані персонажі, з якими пов'язував романну інтригу. Розвиток історичного роману дає змогу простежити розмаїття різновидів цього жанру, зокрема в українській літературі. Крім вальтер-скоттівської моделі, яку відчитуємо в романах Пантелеймона Куліша чи Миколи Гоголя, історична проза демонструє зв'язок із пригодницьким жанром (романи Адріана Кашенка, Андрія Чайковського, Володимира Малика). Інколи митці апелюють до «чужої» історії (наприклад, до античності чи євангельських часів), проєктуючи її на «своє» теперішнє й надаючи творам параболичного звучання (твори Наталени Королевої або Леоніда Мосендза). Зрештою, XX століття тяжіє до так званої «історії мислячої»*, до утвердження

* Ільницький М.М. Людина в історії (Сучасний український історичний роман). — Київ: Дніпро, 1989. — С. 10.

філософічності як мистецької домінанти (проза Валерія Шевчука, Романа Іваничука, Павла Загребельного, Юрія Мушкетика, Романа Федоріва та інших).

Важливим етапом у розвитку українського історичного роману стали «Людолови» Зінаїди Тулуб — твір, який дослідники називали «першою в українській історичній прозі епопеєю такого ідейно-художнього масштабу і високого методологічного рівня», першим «епічним твором із глибоким і широким реалістичним відображенням минулого», «поворотною віхою в усій українській історично-художній літературі», але також «романом-розп'яттям» і водночас «творчою, життєвою перемогою» письменниці^{***}.

Ключ до розуміння проблематики «Людоловів», а також історії написання твору і текстологічних змін у романі можна знайти у життєвому шляху Зінаїди Тулуб (1890–1964). На основі вивчення архівних матеріалів письменниці та спогадів «Мое життя» (мемуари Зінаїда Тулуб писала російською) біографи^{****} авторки стверджували, що рід Тулубів походив з Криму (можливо, з турків чи татар, а може, з осілих торговців чи невільників, узятих у полон). Згодом предки переїхали на територію України, були прийняті до Війська Запорозького і навіть отримали землі на Полтавщині. Отож зацікавлення письменниці епохою Козаччини тісно пов'язане з родинною історією.

Зінаїда Тулуб народилася 16 (28) листопада 1890 року в освіченій родині у Києві. Дід, Олександр Данилович Тулуб, був заарештований як причетний до Кирило-Мефодіївського товариства, але через брак доказів unikнув покарання. Дядько, Олександр Олександрович, став автором «Словника псевдонімів українських письменників». Батько, Павло Олександрович, був відомим юристом, але цікавився

* Дзюба І. Славетна епопея Зінаїди Тулуб // Дзюба І. З криниці літ: у 3 т. — Київ: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006. — Т. 1. — С. 556.

** Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 35–36.

*** Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 76.

**** Див.: Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — 220 с.

літературою, підтримував зв'язки з мистецьким середовищем і навіть певний час працював журналістом. Мати, напівфранцуженка за походженням, друкувала власні оповідання в періодиці. Отож не дивно, що Зінаїда вже шестилітньою дівчинкою почала читати, зокрема французькою мовою, а згодом виявила значний інтерес до літератури (її лектурою стали твори Віктора Гюго, Альфреда де Мюссе, Чарльза Дікенса, Поля Верлена, Еміля Верхарна, Жоржа Роденбаха, Оскара Вайлда, Габрієля д'Аннунціо та багатьох українських і російських авторів), музики та мистецтва, іноземних мов, психології та філософії.

У ранньому дитинстві Зінаїда Тулуб разом з родиною переїжджає до містечка Брацлав на Поділлі, пізніше — у Таганрог, і лише 1904 року повертається до Києва. Навчається в Київській жіночій гімназії (1904–1909) та на історико-філологічному факультеті Вищих жіночих курсів (закінчила 1913 року), виявляє схильність до науково-дослідницької праці. За дослідження «Погляди М. В. Гоголя на проблеми мистецтва в світлі західноєвропейських та російських філософських теорій першої половини XIX століття» здобула науковий ступінь кандидата філологічних наук і залишилася в Київському університеті для підготовки до професури.

Після 1917 року родина Тулубів стикається зі значними труднощами. Важко захворів батько (помер у 1923 році), серйозні проблеми зі здоров'ям з'являються в матері, і Зінаїда змушена покинути науково-педагогічну діяльність, щоб дбати про матеріальне забезпечення родини. Певний час вона навіть працює у сфері шевського ремесла, і ці сторінки біографії пояснюють, звідки в авторки «Людоловів» така обізнаність, щоб детально описати життя шевських цехів на початку XVII століття. Під час Першої світової війни письменниця закінчила курси Червоного Хреста і добровільно працювала в лазареті. У 1919–1921 роках Зінаїда Тулуб керувала лекторською секцією в одній із частин Червоної армії, читала лекції у військових частинах на Київщині й Одещині, а впродовж 1921–1925 років працювала на різних посадах: завідувала літературним відділом Всеукраїнського фотокіноуправління, була інструктором місцевого бюджету Київського губфінвідділу, викладала українську та російську літератури

в індустріальному інституті, виступала з лекціями-бесідами в театрах перед спектаклями. Уже з 1926 року письменниця цілковито присвячує себе літературній діяльності.

Починає писати Зінаїда Тулуб ще в ранньому дитинстві, однак російською мовою. Українську письменниця почала вивчати аж у 1920-х роках і вправно володіла словом аж у 1930-х. Перші її творчі спроби — ліричні та пейзажні мініатюри (після 1917 року переважають мотиви втоми й приреченості, туги за недавнім минулим), а також казки, які друкувалися в журналах і навіть приносили авторці гонорари. Успішним дебютом для Зінаїди Тулуб стала поезія «Песни наяды», опублікована в газеті «Киевские вести» за 1910 рік. У десятих роках ХХ століття письменниця пробує себе в жанрі поеми. Її «Саломея» (1914) та «Пифагорейцы» (1917), а також віршована п'єса «Илья Муромец» (1919–1920) так і не вийшли друком, згодом були втрачені, й лише окремі фрагменти авторка змогла відновити завдяки своїй пам'яті. Факт написання поем дуже важливий, адже він засвідчує, що Зінаїду Тулуб починають цікавити філософські проблеми, біблійні сюжети, діалог зі світовою культурою. Якщо Саломея з однойменної драми Оскара Вайльда наказує стратити Йоканаана (Івана Хрестителя) через те, що той відкинув її кохання, то Зінаїда Тулуб пропонує оригінальну інтерпретацію образу: донька Іродіади за намовою матері вимагає голову пророка, однак згодом переживає докори сумління, прагне зустрічі з Христом, а коли бачить Ісуса розіп'ятим, переживає внутрішнє переродження. У поемі «Пифагорейцы» авторка представляє суперечку між учнями Пифагора (елліном, єгиптянином, асирійцем і персом), кожен з яких пропонував власну версію того, що є найважливішим у філософській системі їхнього учителя (любов, світ, астрономія чи математика), і, зрештою, сам Пифагор відкриває їм учення про світову гармонію.

Уже у двадцятилітньому віці Зінаїда Тулуб розпочинає перекладацьку практику. 1910 року письменниця тлумачить російською мовою першу космогонічну пісню давньоісландського епосу «Старша Едда», і цей переклад отримав досить схвальні відгуки. Згодом, у 1920-х, авторка перекладає російською твори французьких (Рене де Пон-Жест, Дюртен Люк, Жозеф Кессель) та українських авторів,

зокрема оповідання і новели Михайла Коцюбинського, Григорія Косинки, Юрія Яновського, а також романи Григорія Епіка («Зустріч»), Якова Качури («Чад»), Володимира Кузьмича («Крила»). Переклади були для письменниці, за її свідченням, радше способом заробітку, ніж естетичною насолодою, але, у кожному разі, авторка вдосконалювала вміння працювати зі словом. 1920-ті роки стали важливим етапом у творчому становленні письменниці також з огляду на те, що в цей період вона працює у царині кінодраматургії, зокрема, пише кіносценарії «Гайдамаки», «Сагайдачний», «Іоан Вюртемберзький», збирає матеріал для кіносценарію про Джордано Бруно.

У царині прози Зінаїда Тулуб починає працювати в середині 1910-х. 1916 року в журналі «Вестник Европы» вона публікує повість «На перепутьє», у якій дослідники простежували елементи автобіографізму. Наступні два роки письменниця присвячує повісті «В порту», у якій порушує проблеми творчості та розриву між мистецькою й емпіричною дійсністю (місцем дії у творі стає Таганрог, де письменниця провела кілька років свого дитинства). Найвідомішим твором Зінаїди Тулуб — можна сказати, твором усього її життя — став двотомний історичний роман «Людолови», який 1937 року був навіть представлений на всесвітній виставці в Парижі (від України було тільки десять книжок). Авторка отримала матеріальну нагороду — патефон і екскурсійну поїздку по Дніпру з Києва до Херсона і назад, але найважливіше — у цей час вона здобула популярність серед читачів.

Водночас історія написання й публікації «Людоловів» була не простою. На написання роману українською мовою про українське минуле Зінаїду Тулуб надихнув Павло Тичина, який до того ж порадив авторці звернутися по фінансову підтримку для письменників у Держлітвидав. Наприкінці 1928 року Зінаїда Тулуб подає відповідну заявку й починає активно працювати над історією України періоду 1615–1622 років. Цей історичний відтинок письменниця обрала не випадково: постать Сагайдачного цікавила її вже раніше, коли шукала себе в царині кінодраматургії. До роботи авторка поставилася дуже відповідально: впродовж майже десяти років (активна робота письменниці над романом тривала з 1928 по 1937 рік) вона

простудіювала й систематизувала приблизно шість тисяч пам'яток, архівних і музейних документів (судові акти, сеймові постанови, закони, цехові книги, мемуари, матеріали з історії закріпачення селян тощо), прочитала, за її свідченням, понад дев'яносто тисяч сторінок різними мовами, їздила на Кримський півострів і на терени, де колись існувала Запорозька Січ. З матеріалами Зінаїди Тулуб допомагали видатні історики: Михайло Грушевський, Дмитро Яворницький, Дмитро Багалій, Агатангел Кримський та багато інших.

Уже через півтора року після початку роботи перший том роману був готовий і зданий до набору у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодий більшовик», однак через тринадцять місяців після подання у друкарню набір був розсипаний, а рукопис — знищений. Російськомовний варіант тексту письменниця надіслала Максиму Горькому, який щойно повернувся з Італії до Москви. Після його схвальних відгуків роман приймають до друку у видавництві «Советский писатель», а довідавшись про цей факт, українську копію тексту знову попросили в харківському видавництві. Українська і російська версії першого тому «Людоловів» побачили світ майже одночасно: українською мовою — наприкінці 1934 року, а російською — на початку 1935-го. Другий том друкувався окремими розділами протягом 1936 року в журналах «Радянська література», «Советская литература», «Штурм», а окремим виданням був опублікований у лютому 1937 року. Роман переважно схвально оцінили критики, однак почали з'являтися також відгуки, що звертали увагу на «шкідливі» тенденції у творі (рецензія «Шкідницький роман» Я. Савченка, надрукована 1937 року в «Літературній газеті»). Публікація другого тому російською мовою була запланована на серпень 1937 року, однак 4 липня письменницю, через два місяці після одруження, заарештували й російськомовний текст не передали до видавництва, а україномовний варіант почали вилучати з книгарень.

Зінаїду Тулуб звинуватили в належності до контрреволюційної організації «Виборчий центр», про нібито існування якої письменниця вперше дізналася від слідчого, співробітника IV відділу УДБ НКВС УРСР, лейтенанта Держбезпеки Хвата. 5 вересня 1937 року Військова колегія Верховного суду СРСР засудила її до десяти років

ув'язнення, яке Зінаїда Тулуб відбувала спершу в Ярославській тюрмі, а з 1939 року — у таборах Севлагу (система Північно-Східних таборів на Колимі). Насправді радянська влада позбавила письменницю волі на двадцять років, адже в 1947 році, коли Зінаїда Тулуб відбула свій термін, її заслали в село Узин-Агач Джамбульського району Алма-Атинської області, а з 1950 року — у Чкаловський райцентр Кокчетавської області в Казахстані. Письменниці доводилося працювати завідувачкою шкільної бібліотеки та бібліотекаркою районної книгозбірні, секретарем-друкаркою райсільгоспвідділу і навіть рахівником заготзерна. Красномовним є той факт, що біографи Зінаїди Тулуб у радянські часи нічого не згадують про арешт письменниці, називаючи цей період життя авторки «вимушеною перервою» у творчості. Уже з 1954 року Зінаїда Тулуб подає прохання до радянської влади (спершу, в липні 1954-го, — до К. Ворошилова, згодом, у травні 1956 року, — до М. Хрущова) дозволити їй повернутися із заслання до Києва. Вона благає навіть не переглянути справу і скасувати вирок чи повернути конфісковане майно, а просто дати змогу побачитися з близькими й продовжити улюблену справу письменниці, зокрема створити історичний роман про Джордано Бруно, для якого вже давно збрала багато цінного матеріалу. Лише 23 червня 1956 року суд ухвалює рішення припинити справу проти Зінаїди Тулуб, і у вересні, після сталінських таборів і степів Казахстану, письменниця повертається до Києва.

Справжні причини арешту Зінаїди Тулуб, найімовірніше, були різними. Мирослава Гнатюк, апелюючи до спогадів «Дар Евдотеї» Докії Гуменної, згадує, що арештові письменниці передувало ув'язнення її чоловіка (чоловік мав німецьке походження, а тому його звинуватили у шпигунстві), однак водночас слушно акцентує, що важливу роль відіграли знання кількох мов, рід Тулубів і насамперед роман «Людолови», адже вже той факт, що письменниця консультувалася в Михайла Грушевського, міг коштувати їй свободи⁷⁷. Водночас

⁷⁷ Сиротюк М. Зінаїда Тулуб: Літературно-критичний нарис. — Київ: Радянський письменник, 1968. — С. 146.

⁷⁸ Гнатюк М. М. Роман і біографія («Людолови». З. П. Тулуб). — Київ: Наукова думка; Ленвіт, 1994. — С. 21, 23.